

Володимир Александрович

АРХІТЕКТУРНИЙ АНСАМБЛЬ СЕРЕДИНИ XIII СТ. У СПАСІ-СТОВПІ В ОКОЛИЦЯХ ХОЛМА

Одним із важливих позитивних зрушень у вивченні княжої доби української історії упродовж останнього десятиліття став помітний ріст інтересу до несправедливо недооціненого виняткового для Східної Європи середини XIII ст. явища – Холма часів князя Данила Романовича. Місто притягує й зацікавлює насамперед завдяки безпрецедентній для тогочасного східноєвропейського регіону історії та рідкісно яскравій в деталях літописній оповіді про його пам'ятки¹. Проте цей унікальний виклад, правду кажучи, дотепер досить мало використовувався у науковій літературі; до того ж, пропонувалися здебільшого надто поверхові трактування літописного тексту, які взагалі істотно розходилися із реаліями інтерпретованого джерела². Самі холмські пам'ятки, як правило, вже давно втрачені, а їхні рештки – навіть такі найважливіші, як фундаменти розібраного у XVIII ст. кафедрального собору Різдва Богородиці та засипаної землею одинокої для цього регіону Європи княжої резиденції – залишаються практично недоступними.

Дослідження останніх років дали поки що скромні, але помітні зрушення у сприйнятті історичної традиції княжого Холма на різних напрямках її еволюції. Хоча їх ще не так багато, як видається, все ж, відбувся якісний перелом і врешті з'явився надійний ґрунт для переосмислення основ дотеперішніх уявлень про часи стрімкого злету міста на початках його історії. Найперше, зрештою, постало питання про те, що історична традиція Холма походить з попереднього, володимирського періоду діяльності його засновника³. Це положення знайшло, зокрема, яскраве підтвердження у виявлених взаємозв'язках церковної архітектури Холма і Володимира-Волинського⁴. Новий етап сприйняття холмської ситуації XIII ст. (не

¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Москва, 1962. Т. 2. Стб. 843-846. (л. 281 об.-282).

² Окремі такі приклади розглянуто: W. Aleksandrowycz. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego*. Chełm, 2003. Т. 1: Referaty. S. 54-56.

³ W. Aleksandrowycz. Sztuka... S. 56-59; Його ж. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Мардебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р.* Луцьк, 2004. С. 3-4.

⁴ J. Dyba. Kaplica na wieży w Stołpiu i jej wołyńskie analogie // *Do piękna...* S. 36-51.

лише мистецького її аспекту) започаткувало несподіване віднайдення у вересні 2000 р. Холмської чудотворної ікони Богородиці (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей) та її відкриття як виняткового шедевр елітарного константинопольського малярства XI ст.⁵ Найновіші дослідження переконують, що переосмислення у цьому контексті потребує як увесь комплекс писемних джерел та оригінальних пам'яток княжого Холма, так і немало поодиноких об'єктів його історичної спадщини й фактів історії. До них належать не лише стосовно мало відомі, але й ті, що привертають увагу вже не одного покоління дослідників.

До останніх із повним правом слід віднести й вежу з каплицею на верхньому ярусі в селі Стовп (Столп'є) поблизу Холма. Новіше опрацювання Юрія Дибби не тільки переконливо показало її конкретний історично-архітектурний контекст, але й врешті запропонувало обґрунтовану реконструкцію втраченого завершення самого об'єкту (у двох вірогідних версіях, оскільки відліла верхня частина споруди в нинішньому її стані не дозволяє розробити однозначної у сукупності деталей пропозиції).

Порівняно зі стовпенською вежею значно меншу увагу дотепер привертала перебувана шойно в 1920-х рр. розташована неподалік від неї невелика мурована Спаська церква в сусідньому селі Спас (тепер Подгуже). Її трактували як пам'ятку зламу XIII–XIV ст., кінця XIII ст.⁶ Щойно докладніше вивчення показало, що в ній теж слід вбачати об'єкт середини XIII ст.⁷

Спаська церква та стовпенська вежа з каплицею розташовані так близько, що в них важко не побачити єдиного комплексу. Тільки через дотеперішній стан осмислення історичної спадщини княжого Холма загалом, як і обох названих пам'яток зокрема, їхня спорідненість як наукова проблема у фаховій літературі досі все ще не постала. У належності церкви та вежі з каплицею до єдиного комплексу переконує уже сама не лише недооцінена, а навіть не зауважена близькість їх розташування. Не менш промовистим у зазначеному плані є також винятковий характер обох споруд для околиць княжого Холма, як і, зрештою, у ширшому плані – княжої доби української історії загалом. На жаль, до нас не дійшло конкретних відомостей з тієї епохи, здатних полегшити інтерпретацію обох об'єктів у зазначеному аспекті.

Стовпенська вежа з'явилася у джерелах шойно в середині XVII ст. на сторінках першого видання (1646) знаної книги холмського уніатського єпископа Якова Суші, присвяченій Холмській чудотворній іконі Богородиці. Він зовсім не знав Холмського літопису князя Данила Романовича, внаслідок чого його погляд на найдавніший період історії Холма та околиць заснований виключно на легендарних переказах і є цілком фантастичним⁸. Такий самий характер має й твердження

⁵ Проблематику студій над іконою досі найдокладніше викладено: В. Александрович. *Холмська ікона Богородиці*. Львів, 2001 ("Історичні та культурологічні студії". Т. 1).

⁶ S. Rudnik. Wyniki badań archeologicznych kościoła w Podgórzu, gmina Chełm // *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1.XII.1995 r.* Chełm, 1997. S. 40, 47.

⁷ Таке датування подав під час конференції у Холмі в жовтні 2002 р. Тадеуш Рейневіч.

⁸ A. Gil. Geneza nowożytnego kultu ikony Matki Boskiej Chełmskiej // *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Луцьк, 2003. Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. С. 107.

першого історика Холма про вежу як один із елементів укріплення, до якого нібито входило аж три таких об'єкти⁹. Реальну основу цього повідомлення з'ясувати не вдалося, а твердження про вежу як оборонну споруду однозначно спростовується беззаперечно сакральним характером приміщення на її верхньому ярусі.

Якщо справу писемних джерел до історії стовпенської вежі доводиться визнати цілком безнадійною, то своєрідне свідчення її самої не може не привертнути особливої уваги. У цьому плані показовим є те, що так звані “волинські” муровані вежі XIII ст. – від найдавнішої віднайденної досі в Угровську¹⁰ – закономірно поставали насамперед на території більших міських скупчень. Певним винятком із цього зрозумілого правила є хіба що вежа в Білавині поблизу Холма (тепер в межах міста), конкретний контекст якої, як видається, усе ще залишається не визначеним¹¹. Безперечним видається лише її походження як самотнього знаного нині елементу більшого ансамблю – відсутність його реальних слідів переконує, що він мав бути дерев'яним¹². Проте навіть на її тлі значно віддалена від міста “одинокі” стовпенська вежа та ще й із сакральним об'єктом на верхньому ярусі повинна бути визнана винятковим явищем серед звичного кола оборонних веж XIII ст. Окрім архітектурних форм, вона не має з ними нічого принципово спільного. Належне розуміння цієї ситуації, вочевидь, здатне підказати глибший аналіз можливого походження та призначення цієї унікальної споруди.

На відміну від вежі, церква знаходиться у кращому становищі, оскільки з нею слід пов'язувати численні нотатки пізньосередньовічних джерел, насамперед про спаських священиків. У найранішій із них, 1440 р., фігурує “поп Вавила от святого Спаса от Столпа”¹³. Вжитий у тексті зворот вказує, що церква, як і вежа, знаходилися на території села Стоп – на той час ще єдиного поселення, що, безперечно, фіксує їх історичне співвідношення, змінене вже за новіших часів (питання про те, коли це сталося, вимагає окремого вивчення). Комплекс різномірних відомостей середини – другої половини XVI ст. зберегли актові книги Холмського гродського суду. Так, у записі 1545 р. фігурує Федько, кметь попа “de monaster Stolpen[is]”¹⁴. Під 1578 р. зазначено: “honorabilis Iwan ritus graeci clericu[s] ad synagoga[m] sancti Saluatoris in villa regia Stolpie” та “synagogam seu ecclesiam p[ro]pe villa[m] regiam Stolpye”¹⁵.

⁹ J. Susza. *Phoenix tertiato reddivivus*. Zamość, 1684. P. 44.

¹⁰ Ю. Мазурик, О. Остап'юк. Локалізація башти в літописному Угровську // *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2002. С. 128-132; Їх же. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // *Zamojsko-wolyńskie zeszyty muzealne*. Zamość, 2003. Т. 1. S. 55-60.

¹¹ Найдокладніше про неї див.: U. Ruzkowska, S. Gołub. Pozostałości wieży kamiennej w Chelmie-Bielawinie – próba utworzenia rezerwatu archeologicznego // *Najważniejsze odkrycia...* S. 73-82.

¹² З цього приводу див. відповідні висновки із досвіду опрацювання опису дерев'яного замку 1542 р. в Медиці поблизу Перемишля та знаної фортеці 30–40-х рр. XVII ст. у Бродях на Львівщині: В. Александрович. Інвентарний опис дерев'яного замку 1542 року у Медиці поблизу Перемишля з 1568 року // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2002. Вип. 6. С. 429-435; Його ж. Опис замку в Бродях 1689 року // *Український археографічний щорічник*. 2004. Вип. 8/9. С. 544-564.

¹³ *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1883. Ч. I. Т. 6. С. 5.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie. Sąd grodzki chełmski. Sygn. Zapisy 4. K. 50 v.

¹⁵ Ibid. Sygn. Zapisy 5. K. 184-184 v.

Того ж року записано: “Zacharias filius poponis dicti spaski monasterii Stolpienski”¹⁶. Вказаний піп Іван 1585 р. відзначений у складі холмського єпархіального крилосу¹⁷. У реєстрі податку з Холмської землі 1592 р. серед місцевостей вписано “Stolp cu[m] manaster”¹⁸. Судові акти наступного року нотують: “Nobilis Zacharias dicto Zanko poponi, filii religiosi poponis Spaski al[ia]s monasterski de villa Monaster Stolpie”¹⁹. Те, що спаський священик входив до складу крилосу, стверджує помітні позиції парафії у єпархіальних структурах. Хоча це ніби й досить пізно за походженням свідчення, навряд чи доцільно ставити під сумнів відображення у ньому давньої ситуації. З огляду на глибокий занепад самого Холма за часів польського панування, у ній належить вбачати найраніший родовід. Встановлене найновішими дослідженнями безперечно походження Спаської церкви ще з XIII ст. вказує, що тогочасне датування повинен мати також її зв’язок із холмським кафедральним собором²⁰.

Використовуючи накреслену в такий спосіб можливість, варто, врешті, повною мірою оцінити унікальний для Холмщини випадок появи в XIII ст. у сільській околиці недавно заснованої столиці князя Данила Романовича не лише мурованого храму (одинокого!), але й неподалік від нього – вежі з каплицею на верхньому ярусі. Це доводить особливе походження обох об’єктів, що, правдоподібно, можна пояснити контекстом зв’язків із кафедральним собором. Через відсутність автентичних свідчень з епохи така версія (як, зрештою, і будь-яка інша – можлива) нині не піддається обґрунтуванню переконливими аргументами. Проте зіставлення зібраних посередніх даних усе ж дає можливість припустити, що унікальний мурований храм у сільській околиці Холма та сучасна йому вежа з каплицею могли утворювати єдиний сакральний ансамбль.

Якщо на ґрунті самого Холма доказів на користь запропонованого погляду годі шукати, то ширші горизонти історичної традиції західноукраїнських земель зберегли матеріали, здатні підтвердити правомірність запропонованого припущення. Подібною до холмської підміською резиденцією перемишльських владик був відомий монастир Успіння Богородиці на Вовчу²¹ (тепер у межах міста). Правдоподібно, для Володимира таку ж роль у ті часи відігравав підміський Зимненський монастир, а Луцька – Жидичинський. Відзначене продовження володимирської традиції на холмському ґрунті допускає також можливість і в цьому вбачати вірогідність безпосереднього взорування, принаймні немає підстав її заперечувати. Тому Спаський храм міг постати як церква заміської резиденції холмського владика, монастирська від самого початку її існування. Зрештою, така можливість дозволила б хоч якоюсь мірою заповнити досі зовсім незрозумілу відсутність даних про монастирі княжої доби в Холмі та його найближчих околицях.

¹⁶ Ibid. Sygn. Deklaracje 7. K. 242.

¹⁷ A. Gil. *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*. Lublin; Chełm, 1999. S. 163. Przyp. 113.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie. Sąd grodzki chełmski. Sygn. Zapisy 10. K. 471.

¹⁹ Ibid. Sygn. Zapisy 12. K. 155.

²⁰ На можливій належності монастиря до холмської єпископської кафедри наголосив Ю. Діба (Карліца на вежі... С. 43), правда, його твердження значною мірою засновувалося на знаному непевному вкладному записі князя Юрія Холмського на Холмському Євангелії.

²¹ Знаний за неавтентичною грамотою князя Льва Даниловича, датованою “у Львові, 8 жовтня 1292 р.”: О. Купчинський. *Акты та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*. Львів, 2004. С. 571-579.

Пропозиція погляду на спаську церкву як храм заміського монастиря та єпископської резиденції закономірно ставить питання про характер зв'язку з нею стовпенської вежі, яку в запропонованому контексті постає складовою частиною монастирського ансамблю. Малочисельність середньовічних джерел до історії українських монастирів і тут істотно ускладнює можливе розв'язання проблеми. Проте відомості вже нового часу дають підстави твердити про практику розташування неподалік від монастирів окремих скитів. Конкретних прикладів нині вдається навести не так уже й багато, проте певне історичне явище фіксується досить чітко. Такий скит мав знаний від першої половини XVII ст. монастир Успіння Богородиці в Уневі на Львівщині. У подібному співвідношенні до Крехівського монастиря перебувала його первісна церква апостолів Петра і Павла. Незалежно від кількості таких прикладів (при спеціальних пошуках їх, безперечно, було б більше), окреме явище вони відображають цілком виразно. Зрозуміло, немає підстав твердити, що воно є надбанням щойно ближчих часів. Історичний процес розвитку українського чернецтва скоріше дає підстави вбачати тут давню традицію, у контексті якої логічно сприймати й стовпенську вежу з каплицею на її верхньому ярусі. Звичайно, на тлі зазначеної практики монастирських скитів, гаданий стовпенський є цілком винятковим. Проте вже сама по собі вежа сприймається як унікальна пам'ятка, що досі не має якоїсь обґрунтованої інтерпретації²². Пропозиція розглядати її в ансамблі з церквою у Спасі як монастирську резиденцію холмського владика та посталий при ній за якихось не відомих нам конкретних обставин, але, безперечно, на самих початках історії ансамблю скит цього монастиря, здатна вималювати прийнятне розв'язання однієї з інтригуючих таємниць холмської (і не тільки) історії. Логічно вона видається достатньо вмотивованою. У нашій ситуації опрацювання “звичної” повноцінної аргументації, заснованої на писемних свідченнях – поза межами досяжного. За таких обставин входить у права наукова гіпотеза. Не маючи сили переконливого аргументу, вона рятує ситуацію там, де за відсутності комплексу автентичних писемних джерел з епохи, звичний “повноцінний” метод дослідження застосовувати не можна. Запропонована інтерпретація унікального комплексу середини XIII ст. у найближчій околиці Холма належить до зразків саме такого підходу. Її прийняття дозволяє не лише розв'язати одну з “непіддатливих загадок” холмської спадщини й визначити місце в історії двох рідкісних її об'єктів, але й поповнити небагатий фонд пам'яток княжого міста ще одним унікальним для епохи архітектурним ансамблем.

²² Дотеперішні інтерпретації засновувалися насамперед на методі здогадного співвіднесення пам'яток з конкретною історичною ситуацією. Саме так у вежі запропоновано вбачати резиденцію візантійського патріарха Іоана X Каматероса, яку після 1204 р. мав збудувати імператор-втікач Олексій III Ангел: В. Пшик. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях // *Республіканець*. 1994. № 3-4. С. 53-55. Польський історик Даріуш Домбровський останньо вбачає у вежі монастир для вдови князя Романа Мстиславича, матері князя Данила Романовича. Наскільки далеко пропонувані тлумачення іноді відходили від реалій та контексту самої споруди, свідчить пропозиція бачити в ній хрещальню: I. Kutylowska. Wczesnośrednowieczne baptysterium w Stołpiu koło Chełma // *Najważniejsze odkrycia...* S. 19-38. На заваді її проголошенню не стало ні те, що гадана “хрещальня” – всупереч стійкій традиції будівель такого призначення – знаходиться на п'ятому поверсі вежі, ані те, що за тією ж нормою хрещальня завжди існувала при храмі великого міста.